

ԲԱՆԱՀԻՍԱԿԱՆ ՏԱՐԻԵՐԸ ՄՇՈՅ ԳԵՂԱՄԻ ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

ԼՈՒՍԻՆԷ ՀԱՅՐԻԵԱՆ (hayriyan.1976@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

Գառառական տոհմիկ գրականության ականաւոր ներկայացուցիչ Գեղամ Տէր Կարապետեանը (1865-1918) գրական շրջանակներին առաւել յայտնի է Մշոյ Գեղամ գրչանունով: Ժողովրդի ցաւերով ապրող մտաւորական-գրողի, հրապարակագրի, հասարակական գործչի ու բանահաւաք-ազգագրագէտի դիմանկարն առաւել արտայայտիչ եւ ճանաչելի են դարձնում Երուանդ Օտեանի խօսքերը. «Աղու հանկուցիչ աչքերով, տխուր ու խոնարհ դարաւոր տառապանքի դրոշմը դէմքին վրայ, վեհերոտ մարդ մըն էր... Իր անուշ, բարի ու անվնաս բնաւորութեամբը ամէնուն համակրելին եղած է... բացի ազգային գործիչ մը ըլլալէ, գրագէտ մըն ալ է ու առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէ գառառացի գրողներու մէջ... գրական գողտրիկ էջեր արտադրած է, գաւառի ցաւերովը առլցուն»¹: Գեղամի խօսակցութեան ու անհանգստութիւնների միակ նիւթն, ինչպէս նշում է Օտեանը, Մուշն էր «գիւղացիներուն վիճակը, էշրաֆներու բռնութիւնները, կառավարութեան ընթացքը, տնտեսական խեղճութիւն, կրթական խեղճութիւն, հողային յափշտակութիւն, զուլում...»²:

Զարուիի Գալեմքերեանի շնորհիւ ամբողջանում է նրա դիմապատկերը. Հէք Գեղամ, գլխիկը ծոտ, տոբոյն շրթունքներդ դառնութեան ամենն լեղի բաժակին մէջ թաթխած, աչքերդ արցունքով լեցուն, հայրենիքիդ աներակներուն վրայ կ'ողբերգէիր: Մուշի քաղցր պլպուլ... գէշ խապրիկներ բերիր քու անուշիկ հայրենիքիդ մասին, ըսիր թէ բոլոր հայութիւնը ջարդուեր, տղաքը խողխողուեր էին, ամէնքն ալ, ափսոս, ամէնքն ալ մահացուցեր էին ու յետոյ աներակ, քարուքանդ ըրեր էին երկիրդ ու եկեղեցիդ... Այդ սուրբ տեղերուն հարստութիւնները, զորս նկարագրելու համար անշուք կը գտնէիր ամենն շողշողուն բառերդ, Դուն, Հայաստանի հոգին, այնքան համեստ ու այնքան խոնարհ³:

1888ին Սրուանձտեանցին ուղղած նամակներից մէկում խօսելով համատարած անտարբերութեան եւ միքանի հայրենանուէրների մասին՝ Գեղամն ականաւայ բնութագրում է նաեւ իր սկզբունքներն ու կեանքի ուղին. «Անտարբերութիւն մը միայն կը տեսնեմ իմ չորս դին, անտարբերութիւն մը, այո՛, ոչ թէ ուրիշ պարծառով, այլ դա մի սովորական յարկութիւն է մարդոց՝ մեր հայրենակցաց, մտածել աւելի այն նիւթերու վրայ, որ անմիջական առնչու-

¹ Երուանդ Օտեան, «Մեր երեսփոխանները (Գեղամ Տէր-Կարապետեան)», *Մանաւայ*, Կ. Պոլիս, 30 Նոյեմբեր 1913, թիւ 8, էջ 117-22:

² Նոյն, էջ 119:

³ Զարուիի Գալեմքերեան (Եւտերպէ), *Կեանքիս ճամփէն, դէմքեր*, ՏՄՏԿԿ, Անթիլիաս, 1952, էջ 214:

թին ունին իրենց կեանքին ու գործոց հեղ, չեն մոռնար ըսելու թէ բացառություններ ալ կան, որք կ'որոնեն աւելի բարձր եւ հանրային շահեր...»⁴:

Գեղամը ոչ միայն ստեղծել է հայրենի եզերքի հողաբոլորով, ազգային հոգեբանության եւ աշխարհընկալման, ժողովրդական բանահիւսութեան ենթաշերտերի ու լեզուամտածողութեան յենքով գոյաւորուող գրականութիւն, այլեւ հեղինակել է ազգագրական, բանագիտական, տեղագրական, կրօնական եւ հրապարակախօսական յօդուածներ՝ թողնելով հարուստ ու բազմազան ժառանգութիւն: Առ այսօր ազգագրագէտների ու բանագէտների պատշաճ ուշադրութեանը չեն արժանացել, գիտական շրջանառութեան չեն դրուել նրա ազգագրագիտական աշխատանքների ու բանահիւսական բազմասեռ գրառումների մեծ մասը, իսկ գրական ստեղծագործութիւնները թէւ ժողովրդագիտական սկզբնաղբիւրների արժէք ունեն, սակայն դրանց նուիրում փոքրաթիւ ուսումնասիրութիւնները⁵ սահմանափակուած են հիմնականում գրականագիտական վերլուծութիւններով՝ հիմնականում շրջանցելով Գեղամի հեղինակային հեքիաթների ժողովրդագիտական շերտերը:

Սոյն ուսումնասիրութեան ծիրում են յայտնուած արձակագիր Գեղամն ու, սեռի զարգացման նոր մակարդակը նշանաւորող, նրա փոքրաթիւ հեքիաթները, որոնք գեղարուեստական խօսքի, ժողովրդական բանահիւսութեան, ազգագրական հարուստ վկայութիւնների իւրօրինակ համադրութիւններ են:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԳՐԱՌՄԱՆ ՊԱՏՈՒԹԻՒՆԻՑ

Հայ ժողովրդական հեքիաթների գրառման պատմութիւնը մեկնարկում է 1860ին Շուշիում, երբ Առաքել Ալեքսանդր եւ Գրիգոր Բահաթեանները գրի են առնում 61 հեքիաթ՝ յանձնելով Տիգրան Նաւասարդեանին⁶: Հայ իրականութեան մէջ հեքիաթը հետաքրքրութեան դիտակէտում է յայտնուած առաւելապէս 1870-80ականներին, երբ հայ ժողովուրդը թեւակոխում է պատմական նոր՝ ազգային ինքնորոշման եւ ինքնութեան բացայայտման

⁴ Յակոբ Պետրոսեան, «Մշոյ Գեղամի նամակները Գարեգին Սրուանձտեանցին», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 1(31):1977, էջ 194:

⁵ Գեղամ Տէր Կարապետեան, *Տարօնի աշխարհ*, նահատակ գրագէտներու բարեկամներ մատենաշար – թիւ 3, Փարիզ, 1931. նաեւ՝ Ն. Վ. Պ., «Տարօնի Աշխարհ, պատկերներ ու պատմութիւններ. Գեղամ Տէր Կարապետեան, Փարիզ, 1931», Երուսաղէմ, մայիս, 2(5):1932, էջ 152. նաեւ՝ Արմէնուհի Տէրկարապետեան (Գետնեան), *Նշխարներ Մշոյ Գեղամէն*, Փարիզ, 1946. նաեւ՝ Հայր Մեսրոպ Ճանաշեան, *Հայ գրականութեան նոր շրջանի համառօտ պատմութիւն (1901–1920)*, Վենետիկ, 1973. նաեւ՝ Յակոբ Պետրոսեան, *Գեղամ Տէր Կարապետեան, Մշոյ Գեղամ*, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 1983. նաեւ նոյնի՝ «Գեղամ Տէր Կարապետեան (Մշոյ Գեղամ)», *Էջմիածին*, ԿԸ(Ը):2012, էջ 107-19:

⁶ Ն. Յակոբեան, Արծրունի Սահակեան, «Հայ ժողովրդական հեքիաթների գրառման պատմութիւնից», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 1(58):1986, էջ 127:

շրջափուլ, երբ հայոց պատմութեան, լեզուի, գրականութեան եւ բանահիւսութեան հետազոտութեան ընթացքը ձեռք է բերում գիտակցուած բնոյթ: Հայրենասիրական զգացումներ ներարկելու, հայրենի երկիրն ու ժողովրդի հոգեւոր արժէքները բացայայտելու ձգտումով, հայ բանահիւսութեան նշխարներին եւ, մասնաւորապէս, հեքիաթներին անդրադառնում է նաեւ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանցը՝ դնելով բանահաւաքական շարժման հիմքն ու բացելով գրականութեան կենսատու երակներից մէկը:

Սրուանձտեանցի գործունէութիւնը պատմամշակութային շրջադարձային նշանակութիւն է ունենում: Ժողովածուների առաջաբաններում (*Գրոց ու բրոց* (1874), *Հնոց-նորոց* (1874), *Մանանայ* (1876), *Համով-հոփով* (1884), որոնք ունէին ծրագրային բնոյթ, վարդապետը հիմնական գծերով շարադրում է այն ուղենիշերը, որոնք կարող էին օժանդակել ե՛ւ ազգագրագետ-բանագէտներին, ե՛ւ գրողներին: Իսկ *Մանանայի* «Հայրենեաց վէպը եւ գրոյցը» բաժնի առաջաբանում հանդէս է գալիս որպէս հայկական ժողովրդական հեքիաթի առաջին բնութագրողն ու արժեւորողը. «*Վէպն ու գրոյցը, որ ժողովրդեան բերնով հեքիաթ է, յորինուած կը լինի բարոյական խրատու համար. եւ իբրեւ դիւցազներգութիւն՝ քաջաց քաջութիւն հռչակելու կամ այլոց օրինակ տալու համար: Հեքիաթներու շարադրութեան մէջ միշտ կարգ մը կայ. Ուղեւորութիւն հեռաւոր եւ անձանօթ աշխարհները. հրաշալի եւ անհեղին նկարագրութիւնք վայրուց եւ անձանց դիպրածք, արկածք ի նենգութենէ ընկերաց կամ եղբարց, երբեմն եւս ի ծնողաց»⁷ նկատում է նա, խորամտօրէն հաստատելով, որ հեքիաթների բարբառներն ու բնակիչների տեղական սովորոյթները, նաեւ բնակլիմայական պայմանների նկարագրութիւնները յուշում են ասացողի որտեղացի լինելը⁸: Կարելոյրելով ժողովրդական բանահիւսութեան դերը գրականութեան, ինչպէս նաեւ՝ պատմութեան, լեզուի եւ մանկավարժութեան համար՝ Սրուանձտեանցը գրում է. «*Մտածելով թէ փայտերը, քարերը եւ ամէնայն ակունք ու այլ նիւթերը նախքան զարուեստաւորել՝ իրենց բնական բոյսին եւ կազմին մէջ թէպէտ անվայելուց եւ անշնորհք երեւոյթ մը ունին, բայց արուեստաւորք զանոնք թանգ կը գնեն. եւ ինչու ամէն արհեստական նիւթը իրեն նախնականը պարտաստող ու վաճառողն ունի, ինչու՞ գրարուեստն ալ չունենայ: Ահա այս խորհրդով իմ երկրէս իբրեւ ընծայ այս գրուածքս կը նուիրեմ...զորս քաղած եմ հայրենի մրգաստանէն... այն հողէն ու ջրէն, որ Հայաստան անունը կը կրեն...*»⁹: Բանահաւաքը նպատակ էր հետապնդում «*ժողովրդական կեանքէ ծանօթութիւններ յիշել, որոնք լոյս կարող են տալ մեր ազգային պատմութեան եւ**

⁷ Գարեգին Սրուանձտեանց, *Մանանայ*, տպ. Ե. Մ. Տնտեսեան, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 149-50:

⁸ Նոյն, էջ 148-49:

⁹ Գարեգին Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունի Դաւիթ կամ Միերի դուռ*, տպ. Ե. Մ. Տնտեսեան, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 3:

լեզուին կամ գրականության, ... որոնք մեր առհասարակ կեանքի եւ լեզուի պայտմութիւնը կը կազմեն»¹⁰:

ԲԱՆԱՀԱՒԱՔՆ ՌԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԳՐՈՂԸ

Հետեւելով Սրուանծտեանցի օրինակին՝ ԺԹ. դարի վերջին տասնամեակների հայ գրողները, բանահաւաքներն ու ազգագրագէտները (Տիգրան Նաւասարդեան, Երուանդ Լալայեան, Գէորգ Շերենց, Քաջբերունի (Գաբրիէլ Տէրյովհաննիսեան), Թլկատինցի (Յովհաննէս Յարութիւնեան), եւ ուրիշներ) շարունակում էին հարստացնել մամուլը ազգային բանահիւսական նիւթերով: Շնորհիւ հայոց տարբեր գաւառներից հաւաքած բանահիւսական ու ազգագրական գողտրիկ նմուշների, գիտական ճիշտ կողմնորոշման եւ ճշգրիտ դիտարկումների, մտատրականներին ուղղորդելու իր բացառիկ ձիրքի՝ Սրուանծտեանցը դառնում է ժողովրդագիտական մեծ շարժման հիմնադիրն ու ժողովրդական հարուստ նախանիւթը գրական ստեղծագործութիւնների ատաղձ դարձնելու ջատագովը:

Սրուանծտեանցի հայրենանուէր աշխատանքը տալիս է երկարասպաս արդիւնքներ. տաղանդաւոր գրողների մի բոյլ՝ Թլկատինցին, Մշոյ Գեղամը, Ռուբէն Զարդարեանը, Հրանդը (Մելքոն Կիրճեան) ընտրում են բանահիւսական սկզբնաղբիւրներից օգտուելու, գաւառի դիմագիծը ներկայացնելու եւ հայրենի ոգին յայտնաբերելու գրական ուղին¹¹:

Գեղամը Սրուանծտեանցի բազմոլորտ գործունէութիւնն արժեւորող այն գեղագէտներից էր, ով պաշտամունքի հասնող յարգանք ու սէր էր տաժում նրա նկատմամբ: Յատկապէս բարձր էր գնահատում վարդապետի գրական, բանահաւաքչական եւ մանկավարժական վաստակը, նրա ահռելի ներդրումը մշակութային եւ հասարակական կեանքի կազմակերպման գործընթացում. *«Եւ միթէ՛ կը սխալինք, եթէ ըսենք Դուք էք այո՛, Ս. հայր, մի միակ արժանատւոր վարձաւորութեան եւ քաջալերութեան, Դուք միայն իրատունք ունիք բռնանալու հայ ժողովրդեան համակրանաց ու երախտագիտութեան, վասն զի ժրաջան մեղուի նման Դուք էիք, որ եղնէ եղած, յոգնեցաք ու տքնեցաք ծաղիկներ հասցնել մեր գրական պարտէզին, զի դուք մաւրակարարեցիք բարոյական հացը մեր ժողովրդեան»*¹²: Իդէպ, Սրուանծտեանցի համակրանքն էր վայելում Գեղամի հայրը՝ Տ. Կարապետ քահանայ Յովհաննէսեանը¹³:

¹⁰ Նոյն, էջ 7-8:

¹¹ Հայկազ Յակոբջանեան, «Բանահիւսական ժանրերի մշակումները արեւմտահայ գաւառական գրականութեան մէջ», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1:1993, էջ 24:

¹² Պետրոսեան, «Մշոյ Գեղամի նամակները», էջ 182:

¹³ Գեղամ, «Տէրտէրին մահը», *Մասիս*, 27 Յուլիս 1902, էջ 482:

Ժողովրդական պատկերաւոր մտածողութեանը Գեղամը ծանօթանում է դեռեւս մանկութեան տարիներին Խէյիբան գիւղում՝ հեքիաթասաց Շիրօ ջոջիկից, լսելով եւ հմայուելով՝ «Կարմիր դէ», «Հազարանց պլպուլ», «Ջրահատ հուշապը», «Ոսկի ծամերը», «Թուր ու թամբը», «Ակն ոսկի, ճանկն ոսկի», «Դարբին Ներսոս», «Վեճկար դարեշը» եւ բազմաթիւ այլ հեքիաթներով¹⁴։ Հետեւելով իր հոգեւոր ուսուցչի օրինակին նա նուիրում է բանահաւաքական աշխատանքին՝ գրառելով Տարօն-Տուրութեանի, Մշոյ դաշտի, Սասունի, Բուլանլիսի, Վարդոյի, Գինջի եւ Տիգրանակերտի ազգագրական, վիպական, քնարական ու ասոյթաբանական բանահիւսութեան բազմասեռ եւ արժէքաւոր նիւթեր ու թողնում բանահաւաքական հարուստ ժառանգութիւն՝ հեքիաթներ («Անխելք մարդը», «Տուտիի հեքիաթը», «Տումասիի հեքիաթը», «Իրիք պանդուխտներու հեքիաթ», «Ակն ոսկի, ճանկն ոսկի, ոսկի գաւազան ծիռք», «Ով որ աղէկութիւն ընէ իր անձին կ'ընէ», «Գառնուկ աղբէր» «Մէկիկ Տելիշար» նաեւ՝ անվերնագիր հեքիաթներ) ժողովրդական երգեր, առած-ասացումներ, հանելուկներ եւ առակներ, տեղեկութիւններ ժողովրդական նախապաշարմունքների վերաբերեալ¹⁵։

«Մշոյ մուրատատուր Ս. Կարապետ. իր գրոց ու բրոց բանկիլիլը» մօտ 1500 էջանոց աշխատութեան մէջ, որն ամբողջութեամբ նուիրուած է Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին, այդ թեմի մէջ մտնող վանքերին, պատմական անցքերին ու վանահայրերին, դպրութեանն ու աւանդութիւններին, Գեղամն անդրադառնում է նաեւ ձմեռային երեկոններին գիւղական օդաներում, աշխարհիկ-նամական հեքիաթներից ու զրոյցներից բացի, կռատների, վանքերի, եկեղեցիների, սրբերի, նրանց մասունքների, զանազան հրաշագան անցքերի մասին պատմուող աւանդութիւններին, հեքիաթ-զրոյցներին, որոնք իր պատանեկան տարիների քաղցր վերյուշը կարելի է համարել¹⁶։

Հարուստ ժողովրդագիտական նիւթ է պարունակում «Տարօնի վանքերը. ուղեւորի յիշատակներ» գիրքը որտեղ հրապարակուել են Գեղամի մեծաթիւ յօդուածները նուիրուած Ս. Կարապետ, Ս. Յովհաննէս, Եղրդուտի, Ս. Սարգիս վանքերին, Եդեսիայի, Տիարպեքիի եկեղեցիներին, տարբեր սրբավայրերի շուրջ հիւսուած եւ կենցաղավարած նուիրական աւանդութիւններին, ժողովրդական հաւատալիքներին, հայերի եւ քրդերի կենցաղին ու սովորութիւններին։ Այսպէս օրինակ՝ խօսելով Եղրդուտի վանքի եւ այնտեղ աճող եղրդենու մասին՝ արձակագիրը ազգագրական ուշագրաւ տեղեկութիւններ է փոխանցում ընթերցողին.

Եղրդուտը մշտադալար ծառ մըն է, միջակ մեծութեամբ՝ փոքրասարաս ծառերու տեսակէն։ Մինչեւ հիմա կ'ապրի այս ծառուկը՝ վանքին արեւելքը՝ տաճարին քովիկ, մշտաժող աղբիւրի մը շալակ, իր խնկենի շուքով։ Գրեթէ միակն է իր

¹⁴ Պետրոսեան, *Գեղամ Տէր Կարապետեան, Մշոյ Գեղամ*, էջ 267։

¹⁵ Գեղամ Տէր Կարապետեանի (Մշոյ Գեղամ), ԳԱԹ, ֆոնդ, N15-21։

¹⁶ Գեղամ Տէր Կարապետեան, «Մշոյ մուրատատուր Ս. Կարապետ. իր գրոց ու բրոց բանկիլիլը», *էջմիածին*, Ապրիլ, Դ(ԾԸ)։2002, էջ 45-56։

տեսակին մէջ՝ Սիմի այդ շղթային վրայ ու մասնաւոր խնամքով կը պահպանուի: Բոլորտիքը ցանկով ու պատով պատուարուած է, արմատին քովեր ցան ու ցիր կը մնան խաչքարերու նշխարներ եւ դերբուկները վաղաշէն մատուոյ մը: Նուիրական է եղողութիւնը՝ մանաւանդ հայ կնիկներու եւ աղջիկներու, ցաւագար հիւանդներու, որոնք՝ ամէն ատեն երբ այցելեն՝ լաթերով պիտի պատանեն անոր ոստն ու տերեւը, ցաւն ու չոռը հոն թողլու համար եւ կը տանին ջերմեռանդութեամբ անոր դալարի տերեւները ու թփերը՝ իբր բուժիչ ախտերու եւ հիւանդութեանց: Կանաչութիւնը այս ծառի խորհրդաւոր մէկ հմայքը կը կազմէ ուխտաւոր երկիւղած ժողովրդին, որ դարերէ ի վեր դիպեր է ծառերու սօսափինէն, ջերմուկներու խոխոջէն, եւ բարձանց ու խորոց սրբութիւններէն¹⁷:

Ուշագրաւ է, որ նոյնիսկ հօրը նուիրուած «Տէրտէրին մահը» վերյուշում Գեղամը ժողովրդագիտական կարեւոր տուեալներ է փոխանցում ընթերցողին, ինչպէս օրինակ. «Մէծօրէից ամանդութեամբ՝ շինականք պէտք կը տեսնեն, որ նոր գերեզմանատան մէջ՝ ամէնէն յառաջ՝ անպատճառ քահանայ մը թաղուի, որպէս զի հողը օրհնուի, սրբանայ ու նուիրական ըլլայ: Հակառակ մերիններու եւ միամիտներու ընդդիմութեան թէ մինակ ու մալուլ թողելու չէ քահանային գերեզմանը, ես հաւանեցայ սակայն գիւղացիներու անկեղծ ու բարեմիտ առաջարկութեան»¹⁸:

Գրողի համոզմամբ՝ «*ժողովուրդն ամանդութեան շրջմարան մ'է, չկայ հին քար մը, հին ծառ մը, աներակ ու շէն տեղեր, ծեր սարեր, ծեր գերեզմաններ, եւ բլուրներ, եւ աղբիւրներ, որք չունենան ամանդութիւններ հրաշից*»¹⁹: Գեղամին գրաւում էին հայրենի ամանդութիւնները, որոնց նուիրել է «Իննականեաց մեհեանները եւ Նաւասարդի տօնը Տարօնոյ մէջ»²⁰ աշխատութիւնը: Անկրկնելի են ժամանակի մամուլում նրա հրապարակած՝ «Շահմարա՞ն թէ Շամիրամ»²¹, «Խորենացին. իր ջաղացքն ու ջըխջըխիկը»²², «Կարինէն»²³ եւ այլ ամանդագրոյցները, որոնք բանահիւսական բացառիկ նմուշներ են՝ ներկայցում հիւթել խօսքով, տեղացու փայլուն իմացութեամբ: Բանահաւաքը գիտակցում եւ արժեւորում էր իր գրառած եւ հանրայնացրած պատումները, դրանց մեծ մասի սկզբնաղբիւրային նշանակութիւնը (որոշ պատումներ, ինչպէս՝ «Շահմարա՞ն թէ Շամիրամ», «Վարդ-

¹⁷ Գեղամ Տէր Կարապետեան, *Տարօնի վանքերը: Ուղեւորի յիշատակներ*, Մուշի, Երեւան, 2003, էջ 143:

¹⁸ Գեղամ, «Տէրտէրին մահը», էջ 484:

¹⁹ Պետրոսեան, *Գեղամ Տէր Կարապետեան, Մշոյ Գեղամ*, էջ 269:

²⁰ *Նաւասարդ*, տարեգիրք, Ա., Տպագրութիւն Օ. Արզուման, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 148-57:

²¹ Գեղամ, «Շահմարա՞ն թէ Շամիրամ», *Քիզանդիոն*, 24 Յունուար-3 Փետր. եւ 6 Յունուար-25 Փետր. 1900:

²² Գեղամ, «Խորենացին. իր ջաղացքն ու ջըխջըխիկը», *Ժամանակ*, 1-14 Յունուար 1914, էջ 2:

²³ Գեղամ Տէր Կարապետեան, «Կարինէ», *Ազատամարտ*, 1/4 Յունուար 1914, էջ 1-2:

խաղը»²⁴, չեն հանդիպում այլ բանագէտ-բանահաւաքների գրառումներում)։ «Թէ՛ այս, թէ՛ շրջակայ գիւղերու մէջ զանազան ասանդական պատմութիւններ կ'զգոյնուին հնասէր ժողովրդեան մօտ, որոց մէկն հետեւեալն է ու կ'վերաբերի Շամիրամին ծագման եւ ինչ ինչ գործերուն։ Բանասէրներու համար նուազ հետաքրքրական չպիտի ըլլայ կարծեմ»²⁵։

Հնագոյն հաւատալիքների իւրօրինակ անդրադարձ է «Ոսկեճանկը» հեքիաթատիպ-ասանդութեան գեղարուեստական մշակումը, որն ըստ Գեղամի վկայութեան, ասուել է չափածոյ. «Պարսկերէն եւ քիւրտերէն ուրանաւոր հեքիաթներով մինչեւ հիմա դեռ կը պատմուին Ոսկեճանկն եւ իր Տըմպըմ քաղաքը...»²⁶։ Ասանդութեան հիմքում ընկած է մարդ-կենդանի օրգանական կապի հնագոյն առասպելաբանական ընկալումը, այսինքն՝ մարդկային հոգու կերպարափոխման հաւատալիքը։ Այսպէս, քնած հովուի քիթը ճանճ է մտնում եւ անէանում, արթնանալուց յետոյ նա զանգատում է, թէ մահուանից է ազատուել։ Պարզում է, որ ճանճը քնածի հոգին է՝ կերպարանք առած. «Ոսկեճանկն հասկցաւ եղածը. էր ճանճը հովուին հոգին էր, սրիպակ ծովը՝ կաթի ամանը, իսկ եօթն տոյ՛է կամուրջը՝ եօթն աջքով սրինգն էր»²⁷։ Պատումում արտացոլուած է քնած ժամանակ հոգին մարմնից անջատուելու նախնական հաւատալիքը, ըստ որի, հոգին հեռանում, երբեմն նոյնիսկ փորձանքի է հանդիպում՝ վերադառնալով կամ ընդմիշտ լքելով մարմինը։ Ժողովրդական պատկերացումներում մեռնելիս մարմինը թողած հոգին հիմնականում բերանից (Գեղամի մօտ՝ քթից) է դուրս գալիս եւ կարող է տարբեր տեսանելի կերպարանքներ ընդունել։ Հոգին մարմնից կարող է անջատուել ինչպէս ժամանակաւորապէս՝ տեսիլքների եւ երազների դէպքերում, այնպէս էլ ընդմիշտ՝ մահուան դէպքում²⁸. «Ձարմանք, նա տեսաւ որ ճանճը սրինգից դուրս գալով՝ ահաբեկուածի նման կծկած, թռաւ եւ հովուին քիթը մտնելով, անհետացաւ։ Իզուր՝ Ոսկեճանկը հովուին պնչեւրը կը խառնէր. ճանճ չկար։ Ահա եղբայրն ալ զարթեցաւ հովիւը տազնապալից քրտինքէ մը ողողուած,- Օ՛Ֆ, ասաց նա, փա՛նք քեզ, Տէր Աստուած, ինչպէս մահուանէ ազատուեցայ, մազ մնացեր էր որ խեղդուէի...»²⁹։ Գեղամի մեծագործ եւ խիզախ հերոսի ճակատագրի բեկումը՝ բարոյական անկումը, նոյնպէս գուժում է ճանճի յայտնութիւնն ու անէացումը։ Նկատենք, որ հին պարսկական դիցաբանութեան մէջ լոյսի թշնամի Ահրիմանն աշխարհ

²⁴ Գեղամ Տէր Կարապետեան, «Վարդ-խաղը», Ազատամարտ, 17 Փետուար-2 Մարտ, 1911, էջ 1:

²⁵ Գեղամ, «Շահմարա՞ն թէ Շամիրամ», 24 Յունուար-3 Փետր., էջ 1:

²⁶ Գեղամ, «Հնուց բանք. ոսկեճանկը», Բիզանդիոն, 12-24 Յուլիս 1899:

²⁷ Նոյն:

²⁸ Սարգիս Յարութիւնեան, Հայ առասպելաբանութիւն, Անտարէս հրատ., Երեւան, 2018, էջ 386-87:

²⁹ Գեղամ, «Հնուց բանք. ոսկեճանկը»:

է թափանցում ճանճի տեսքով, ըստ Եսայի մարգարէի՝ ճանճի բզզոցը դժբախտութիւն է գոյժում³⁰:

ՄՇՈՅ ԳԵՂԱՄԻ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԳԵՂԱՐՈՒՄՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔՆ ՈՒ ԱՐԱՐՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գեղամը թէւ իր «Կեանքը գաւառի մէջ» յօդուծում կարելոյում էր հեքիաթի կրթադաստիարակիչ նշանակութիւնը, սակայն նրա հեքիաթներին բնորոշ չէ ընդգծուած խրատական-մանկավարժական ուղղութիւնը. «Մէկնումին քայլ մը մնացած էր, երբ տարեց-պոքոր [ճարպիկ-ճարտարախօս] կին մը, լի երկիւղած զգացումներով՝ հետեւեալ ճէռքն արտասանեց, որուն հետաքրքրութեամբ կ'ունկնդրէին երկու ճամփորդ տղաք ալ, թերեւս առակաւոր խրատէն օգտուելու փափաքով: Գիտենք թէ ժողովրդական լեզուով պատմուած հեքիաթ կամ ճէռքներն ո'րքան մատչելի, ո'րքան դիւրահասկնալի ու ներգործող տպաւորութիւն ունին տղոց վրայ: Ու ո'րքան ալ կը սիրեն լսել»³¹:

Կարելոյելով մեր ժողովրդի բանաւոր ասանդութեան տարբեր սեռերի գրառման, հրատարակման եւ ուսումնասիրման պատմամշակութային նշանակութիւնը՝ Գեղամը նոյնիսկ իր հեղինակային ստեղծագործութիւններում առաջնորդում է բանահիւսական տարրերի ներմուծման սկզբունքով: Ըստ հեքիաթագէտ Ալվարո Զիւանեանի իրաւացի տեսակէտի՝ ժողովրդական եւ գրական հեքիաթները մշտապէս «գտնուում են երկկողմանի կայուն փոխազդեցութեան մէջ»³²: Արդի հայ գրականութիւնը հետաքրքրութիւն է դրսեւորում հեքիաթի պոէտիկ տարբեր ձեւերի նկատմամբ՝ յաճախ կիրառելով դրանք գրական գրոյթներում (1960-70ականներից սկսած այս միտումը խիստ արդիական է դիտուում ժամանակակից գրականութեան մէջ), կարելոյ է ընդգծել, որ այս խիստ նորարական մօտեցումը նկատելի էր դեռեւս Մշոյ Գեղամի արձակում³³: Չնայած փոքրաթիւութեանը՝ Գեղամի հեքիաթներն արժէքաւոր են հեքիաթագիտութեան համար, յատկապէս մի քանի առանձնայատկութիւնների շնորհիւ: Լինելով «գաւառական» գրական շարժման ոճամտածողական սկզբունքների հետեւորդներից եւ արժեւորելով հեքիաթի անկրկնելի դերը ժողովրդի հոգեւոր կեանքում՝ Մշոյ Գեղամն ընտրում է հեքիաթաստեղծման երկու ուղի. Ա) բանահիւսական հեքիաթների դիպաշարերի մշակում, Բ) բանահիւսական տարրերի առկայու-

³⁰ Գագիկ Մանասեան, *Խորհրդանշանների հանրագիտարան: Երկրաչափական, կենդանիների, թռչունների, բոյսերի, քարերի, Նշանակ, Երեւան, 2007, էջ 135:*

³¹ Գեղամ, «Կեանքը գաւառի մէջ», *Բիւզանդիոն*, Սեպտ. 22-5 Հոկտ., 1906:

³² Ալվարո Զիւանեան, *Հեքիաթը որպէս եզր եւ հասկացութիւն. բանահիւսական եւ գրական հեքիաթների փոխառնչութիւնը*, Աստղիկ 20-21, Երեւան, 2010-11, էջ 69:

³³ Նուարդ Վարդանեան, Ալվարո Սեմիրջեան-Բեքմէեզեան, Նարինէ Վարդանեան, *Հայ ժողովրդական եւ գրական հեքիաթի արդի հիմնախնդիրները*, ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն, Երեւան, 2015, էջ 91:

թեամբ գրական-հեղինակային հեքիաթների արարում, իրաքանչիւր հեքիաթի ստեղծման ընթացքում՝ ցուցաբերելով առանձնայատուկ մօտեցումներ ու սկզբունքներ:

Այսպիսով՝ իր գրառած հեքիաթներից Մշոյ Գեղամը մշակել է «Ողորմածը»³⁴ հաւատաւոր մարդու խոնարհութեան պատմութիւնը, ով, դառը փորձութիւնների յաղթահարումով, վերագտնում է կորցրածն ու աստուածային օրհնութեան արժանանում: Սոյն հեքիաթի Շուլաւերի փոփոխակը Գեղամից երեք տարի առաջ մշակել եւ հրատարակել է Սարգիս Քամալեանը *Հեքիաթներ*³⁵ ժողովածուում: Մշոյ Գեղամի հեքիաթային հերոսն ինքնակամ է ունեզրկում (նիւթական հարստութիւնն աղքատներին բաժանելու արդիւնքում), իսկ Քամալեանի «Ջրատար եւ գայլատար»³⁶ հեքիաթի հարուստ վաճառականը՝ խոնարհաբար ընդունելով ու յաղթահարելով իրեն բաժին հասած փորձութիւնները (չքաւորութիւն, հարազատների տեսական կորուստ):

Այստեղ գրողը խուսափում է բանահիւսական հեքիաթի պոէտիկայի յենքով հեղինակային հեքիաթներ ստեղծելու մեթոդից: Պահպանելով դասական հեքիաթի կաղապարային որոշ յատկանիշեր՝ հեքիաթագիրն ընտրում է ժանրային համադրականութեան սկզբունքը: Հեքիաթաստեղծման այս եղանակը նոր խօսք ու մօտեցում էր, որն, իդէպ, չի կորցրել իր արդիականութիւնը: Արդի գրական հեքիաթը նոյնպէս յաճախ զանազան սեռերի համամիասնութիւն է դիտւում, այսպէս, օրինակ, հեքիաթ-վէպ (Արմինէ Անդա (Արմինէ Աբրահամեան) *Անկիմիւրի քնակիչները*), հեքիաթ-վիպակ (Էդուարդ Միլիտոնեան, *Արքայադուստր Թարսինէն*, Էդուարդ Աւագեան, *Մանգասզգօնես վերջին թագաւորը*), հեքիաթ-պատմուածք (Էդուարդ Աւագեան, *Փոքրերի մեծ աշխարհը* ժողովածուի որոշ հեքիաթներ, Էդուարդ Միլիտոնեան, *Շաքարաւազ արքայազնը* ժողովածուում ընդգրկուած հեքիաթները), հեքիաթ-պոէմ (Սամսոն Ստեփանեան, «Ֆերդինանդ անունով թռչող վիշապը») եւն.³⁷:

Նկատենք, որ գրական սեռերն աւանդոյթի եւ նորարարութեան միասնութիւն են կազմում՝ արագ արձագանգելով գեղարուեստական մտածողութեան մէջ կատարուող փոփոխութիւններին, ուստի, Մշոյ Գեղամի հեքիաթագրութիւնը թարմ լիցք հաղորդեց սեռի զարգացման գործընթացին: Յենուելով նախորդների ստեղծած գրական աւանդոյթների վրայ՝ Գեղամը երբեք չմնաց կանոնարկման սահմաններում՝ ընտրելով գեղարուեստական նոր միջոցների որոնման ու նոր ձեւերի ստեղծման դժուարին ուղին:

³⁴ Գեղամ Տէր Կարապետեան, «Ողորմածը», *Արեւելք*, Կ. Պոլիս, 7, 9, 10, 11, 12 եւ 13 Դեկտեմբեր 1895:

³⁵ Սարգիս Քամալեանց, *Հեքիաթներ*, տպ. Յ. Մարտիրոսեանց, Թիֆլիզ, 1892:

³⁶ Քամալեանց, էջ 117-38:

³⁷ Վարդանեան, Սեմիրջեան-Բեքմէզեան, Վարդանեան, էջ 92-93:

Պահպանելով դասական հեքիաթի կաղապարային որոշ յատկանիշեր՝ Մշոյ Գեղամն ընտրել է սեռի համադրականության սկզբունքը: Հեղինակի հեքիաթագրութեանը բնորոշ այդ համադրականութիւնը լաւագոյնս դրսեւորուել է «Տնանկ Մարտօն» (1897) եւ «Մէկ ու ճար Շուշիկը» (1907), հեքիաթ-պատմուածքներում, որոնց շարադրանքն առանձնանում է պատմուածքին յատուկ արտայայտչաձեւերով, գրական կերպարներին բնորոշ տարրերով, կերպարաշարի անհատականացման միտումներով, բնապատկերների եւ կենցաղի մանրամասն նկարագրութիւններով: Գեղամը հեքիաթների չար եւ բարի հակոտնեայ ուժերի բախումը վերաիմաստաւորում է ժամանակի հրատապ խնդիրների արծարծումով:

Ժամանակի հայ հասարակական կեանքը թունաւորող գերխնդիրներով մտահոգ՝ արծակագիրն իր երկերում առանձնացնում է պանդխտութեան թեման, որն առաւել սրութիւն էր ստացել 1894-96ի ջարդերից յետոյ: Յիշեալ թեման ընկած է «Տնանկ Մարտօն» հեքիաթի եւ մի շարք այլ պատմուածքների ու պատկերների հիմքում («Մայրամ ջոջիկը» (1895), «Եղսիկի պարագան» (1900), «Երկու տարի միայն» (1903) են.), սակայն միայն հեքիաթում է, որ պանդխտութեան դառնութիւնը ճաշակած հերոսին յաջողում է երջանկութեան եւ բարեկեցութեան հասնել: Այդուհանդերձ, Գեղամի հեքիաթները կտրուած չեն իրական հողից եւ հեքիաթագիրը ճշգրտօրէն է ներկայացնում գեղջկական անդորրը խափանող հանգամանքները:

Հեքիաթային իրադարձութիւններին հաւաստիութիւն են հաղորդում հեղինակի լեզուն, պատմելաոճը, ցայտուն կերպարագծումը՝ առաջացնելով իրականութեան պատրանք: Յենուելով՝ «Ինչ կ'եղնի թըղ էղնի, համբերէ, ուրախ կ'եղնի», «Ինչ որ գրուկ է ճակտիդ, էն է բերքը բաղդիդ» եւ «Ձոր որ սիրտը կը սիրէ, խորոտիկն էն է» ասացուածքների բարոյախօսութեան վրայ, նա ստեղծում է «Տնանկ Մարտօն» հեքիաթը: Յակոբ Պետրոսեանի կարծիքով, հայ բանարուեստը «*իր անջնջելի կնիքն է դրել [Մշոյ Գեղամի] բոլոր երկերի վրայ*» եւ «*դարձել նրա գեղարուեստական մրաժողութեան տիրական յարկանիշերից մէկը*»³⁸: Բանահիւսական արժէքները ոչնչացումից փրկելու եւ գեղարուեստական խօսքն առօրեայ ժողովրդախօսակցական բառամթերքով խտացնելու միտումով՝ արծակագիրն իր երկերում լայնօրէն օգտուել է ժողովրդական առած-ասացուածքներից, թեւաւոր խօսքերից ու դարձուածքներից: Գրողի արխիւում պահուում է ժողովրդական ասոյթաբանութեան մի հարուստ շտեմարան, որտեղ բանահաւաքի գրառումների կողքին տեղ են գտել նաեւ արժէքաւոր նշումներ եւ մեկնութիւններ³⁹:

«Տնանկ Մարտօն» տարբեր հեքիաթներից փոխառուած տարրերի հիմքով յօրինուածք է⁴⁰, որտեղ այլազան պատուհասների անընդհատելիութիւն

³⁸ Պետրոսեան, *Գեղամ Տէր Կարապետեան, Մշոյ Գեղամ*, էջ 268-69:

³⁹ Գեղամ Տէր Կարապետեանի (Մշոյ Գեղամ), ԳԱԹ, ֆոնդ, N19:

⁴⁰ Պետրոսեան, *Գեղամ Տէր Կարապետեան*, էջ 179-83, 269:

նից յոգնած, ընչագուրկ գիւղացին իր բոլոր անյաջողութիւնների ու թշուառութեան, «իրանայ թուրանայ» պատուհասների արմատները փնտռում է «չկատարուած մեղքերի» մէջ. «Մարտօն կը մկրածէր թէ՛ կարելի է որ իւր արարը, եզները, սերմն, արդար ժառանգութիւն մը չէին, անոր համար չէր արդիւնաւորուած իւր դաւքը ու դաւումը»⁴¹: Այս սեւեռուն միտքը նրան հանգիստ չի տալիս. «Տէր Խաչատուրը՝ Աստուած լուսաւորէ վախճանած հոգին - միթէ ամէն տեղ չէ՞ր քարոզեր «արդար վաստակին մէկն հարիւր կը դառնայ», կ'ըսէր մտովի, եւ կոտորուկ սրտով՝ եւ, ճանապարհ մը կը փնտրէր»⁴²: Փակուղուց դուրս գալու ճանապարհը հայրենի տունն ու հողը լքելու այլընտրանքն էր: Սակայն պանդխտութիւնը խնդրի լուծում կարող է հանդիսանալ միայն հեքիաթում: Եւ երկի հանգուցալուծումն արդէն տեղի է ունենում հեքիաթային իրականութեան մէջ. օտար ափերում մշակութիւն անող Մարտօն տուն է վերադառնում հարստացած⁴³:

Հեքիաթ որակուող «Մէկ ու ճար Շուշիկն» իր կառուցուածքում ներառում է հեքիաթի բաղադրատարրեր, որտեղ զգալի է բանահիւսութիւնից արտածուած հոսքը, սակայն ստեղծագործութիւնը ժանրային խաչաձեւումների արդիւնք է: Այս պատմուածքատիպ հեքիաթում հեղինակը շեղում է սեռին բնորոշ սիւժէտային գծից՝ ներկայացնելով մարդկային փոխյարաբերութիւնների իրատեսական պատմութիւն՝ հեքիաթների համար անսովոր վերջաբանով: Գիւղական միջավայրում ծնուած սէրը փորձութեան է ենթարկւում՝ անսպասելիօրէն բացայայտելով Յարոյի իրական զգացմունքներն ու էութիւնը: Թուացեալ սիրահարը անգոր է գտնւում վտանգի առջեւ եւ նախընտրում է չդիմել սիրած աղջկան վիշապից ազատելու անձնագոհութեանը: Երկում յայտնուած վիշապը զուգամիտւում է մահը խորհրդանշող վիշապի բանահիւսական կերպարի հետ, սակայն, տարբերուելով ժողովրդական հեքիաթի կերպարից, կարողանում է իրագործել իր նպատակն ու յափշտակել աղջկան՝ վիշապասպան հերոսի բացակայութեան պայմաններում: Գեղամի իրապատումն անսպասելի աւարտ ունի. Բլեջանի սարսափազդու վիշապը ոչ թէ գիւղացիների վառ երեւակայութեան արգասիքն է, այլ՝ իսկութիւն, որն իր թունալից որջից նշմարում է վառուող կրակն ու կոյ տալիս Շուշիկին⁴⁴, հետեւաբար, այստեղ տեղի չի ունենում կուսազրկումի այլաբանական նկարագրութիւնը, այսինքն՝ փեսացուի կողմից սիրեցեալի ազատագրումը⁴⁵:

⁴¹ Տէր Կարապետեան, *Տարօնի աշխարհ*, էջ 154:

⁴² Նոյն:

⁴³ Նոյն, էջ 160:

⁴⁴ Նշան Պապիկեան, *Տարեցոյց, Գ. տարի, Յ. Մատթէոսեան հրատ., Կ. Պոլիս, 1907*, էջ 117-20:

⁴⁵ В. Я. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки (Брачная ночь)* (Հրաշապատում հեքիաթի պատմական արմատը (Ամուսանական գիշեր)), Լեւինգրադ, ԼՊՀ հրատ., 1946, էջ 303-8:

«Մէկ ու ճար Շուշիկը» թէպէտ հեղինակային հեքիաթ է, որն աչքի է ընկնում տեղագրական տուեալների ու անուանումների որոշակիութեամբ, գիւղական միջավայրի, բնապատկերների նկարագրութեամբ, կերպարների դիմաքանդակներով, սակայն այստեղ էլ առկայ են ժողովրդական հեքիաթներին բնորոշ աւանդական կայուն բանաձեւեր, լեզուադարձուածային կայուն կաղապարներ («Ժում-Ժամանակ»), ասոյթաբանական սեռերի ինքնատիպ դրսեւորումներ («Աղուէսին քառսուն առակներ կան, բոլորն էլ տանձին վրայ են»⁴⁶, «Ուլը կողովի տակ չի մնար, ոչ էլ սէրը՝ սրտանոցին մէջ»⁴⁷, «Երբ գողը տնէն ըլլայ եզը երդիքէն կ'ելլայ») ⁴⁸, ժողովրդական լեզուամտածողութեանը բնորոշ երդումներ («Թող մէկիկ Աստուածն ու սուրբերն Սիփնայ Պլեճնայ վկայ մնան», «ապրիմ քումն եմ, մնամ հողերուն...») ⁴⁹, անէծքներ («Իսկի մուրադ չառնէ քու սիրտը», «քան զԱդամ մերկ, քան զօծն անօթի իյնես», «քու անկողին փուչ, քու բարձն տատաշ եղնի», «կայնիս քու միս թափի, նստիս քու ոսկոր հալի», «իսկի կշտանալիք չունենաս»⁵⁰, աղօթքներ՝ «Եաման մուրատատուր Ա. Կարապետ, դու որ ամէն նեղածին կը հասնիս, ընծի էլ հասիր, սիրտս կտորուկ է, թելերս թափուկ է ...»⁵¹):

Հեքիաթում տեղ է գտել նաեւ բուլանըխցու ճակատագրապաշտութիւնը.

Օր մը, թիզ չափող կին մը, ասեր էր Մանուշին. «Շուշկայ գիրն Յարոյի ճակատն է գրուկ: Սեւ խապարը միամիտ կնոջը միսն ու ոսկորն էր մտեր: «Ինչ գրուկ է էն կը կատարի.- ու կը մտածէր: Նա կը հաւատար ճակտի գրին, բայց կը հաւատար նաեւ որ թուղթն ու թամասուկն կրնային շրջել ճակտի գիրը, ուստի բոլոր վիճկրարները ալեւ ալ տուաւ»⁵²:

Ուշագրաւ է աղուէսի կաշուի վրայ թուղթ գրելու հատուածը. Գեղամը քայլ առ քայլ ներկայացնում է հմայական ծէս՝ թուղթ գրելու գործընթացը, եւ հմայական խօսքեր, որոնք արտաբերում է տիրացու Մկրտն. «*Երկնուց եօթը աստղերով, եօթ դաս հրեշտակներով, ժամի եօթ խորհրդով կապեմ զսէրն Շուշիկին ընդդէմ Յարոյին, բանամ զսիրտ Շուշիկին ի դէմ ծառային Աստուծոյ Գրոյին ...որպէս քաղցրացաւ Ադամ ի վերայ Եայի, քաղցրացի Շուշիկն ի վերայ Գրոյին...*»⁵³: Այսպիսով, Գեղամն իր հեղինակած հեքիաթում անդրադարձել է հայրենի Բուլանըխի գաւառաբարբառում գոյատեւած հնագոյն հաւատալիքների տարբեր արտայայտութիւններին՝ ցանկութեան խօսքերին (հմայական ասոյթներ, անէծքներ, օրհնանքներ ու երդումներ), հեղինակային հեքիաթը վերածելով անէծքի հմայական զօրու-

⁴⁶ Պապիկեան, էջ 106:

⁴⁷ Նոյն:

⁴⁸ Նոյն, էջ 112:

⁴⁹ Նոյն, էջ 111:

⁵⁰ Նոյն, էջ 119:

⁵¹ Նոյն, էջ 115:

⁵² Նոյն, էջ 111-12:

⁵³ Նոյն:

թիւնը հաւաստող ստեղծագործութեան, քանի որ «արդարացի անէծքն», ըստ ժողովրդական ընկալումների, իրականանում է: Նկատենք, որ անէծքներին, օրինանք-բարեմադթութիւններին, երդումներին եւ հմայական աղօթքներին ենթակայ առարկաների վիճակների փոփոխութեան ցանկութիւնը ենթադրում է հաւատ այդ ցանկութեան իրականացման նկատմամբ եւ ինչպէս՝ անիծող, օրհնող, երդուող, աղօթող, այնպէս էլ՝ դրանց ենթակայ անձինք հաւատացել են անէծքի, օրհնանքի, երդման ու հմայական աղօթքի զօրութեանն ու իրագործմանը, որը ծագում է խօսքի հմայական ներգործութեան ենթադրեալ զօրութեան հաւատալիքից⁵⁴:

«Մէկ ու ճար Շուշիկ»ում մշեցի հեղինակը ներկայացնում է նաեւ հմայական առաւել բարդ բանաձեւեր՝ աղօթքներ, որոնց միջոցով հեքիաթային հմայողը ցանկանում է շրջել իրավիճակն ըստ իր ցանկութեան: Հմայական հաւատալիքներից ու արարողութիւններից եւ այդ արարողութիւններն ուղեկցող խօսքի հմայական բանաձեւերից զատ Գեղամը հաղորդում է Բլեջան⁵⁵ լեռան, նրա «ամպ-զամպ ու մթնտուն⁵⁶» կատարների շուրջ հիւսուած աւանդութիւններն ու հեքիաթները. գիւղացին հաւատում էր, որ այնտեղ բնակում են դիւային ուժեր՝ դիւածին այծեր ու վիշապներ, որոնք վայրկենապէս սարերի չափ կարող են մեծանալ, եթէ հրեշտակները ժամանակին հրեղէն շղթաներով չշղթայեն ու չքաշեն նրանց անդունդը՝ արգելակելով աշխարհը կոլ տալու չար միտումը⁵⁷: Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ «*ինչպէս օձին ջրայինն ու ցամաքայինը կայ, նոյնպէս ալ վիշապին. ուստի կ'ըսեն թէ,- փոխանցում է Սրուանձտեանցը,- փեսնուած է երբեմն Վանայ ծովուն մէջէն, երբեմն ալ ամայի լեռներէն վիշապներուն երկինք քաշուիլը*»⁵⁸: Ըստ Գեղամի ներկայացրած վարկածին՝ վիշապը լեռներից է երկինք քաշում, մինչդեռ, ըստ մէկ այլ վարկածի՝ հսկայ վիշապը Վանայ լճից է երկինք տարում⁵⁹:

Հեքիաթի դիպաշարային կառուցուածքին են միահիւսուել նաեւ վիշապի կենդանական ծագման մասին ժողովրդական պատկերացումները⁶⁰:

⁵⁴ Սարգիս Յարութիւնեան, *Անէծքի եւ օրհնանքի ժանրը հայ բանահիւսութեան մէջ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 8, 22-23:

⁵⁵ Գտնում է Բուլանժիւում: Գաւառը բաժանում է երկու մասի՝ Վերին եւ Ներքին Բուլանժիւներ: Ըստ աւանդութեան, ոմն Բլեջան ժամանակին տիրապետել է այս կողմերում, որի անունով լեռը կոչուել է Բլեջան (Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 26):

⁵⁶ Պապիկեան, էջ 109:

⁵⁷ Պապիկեան, էջ 109-10:

⁵⁸ Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր, հյր. 1*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 69:

⁵⁹ Ղանալանեան, էջ 82-83:

⁶⁰ Վիշապների երկրածին ծագման մասին տե՛ս՝ Սարգիս Յարութիւնեան, *Հայ առասպելաբանութիւն*, «Համազգային» հրատ., Պէյրութ, 2000, էջ 85-86:

Ի կողերն Պլեճնայ կ'ոստոստեր վերին այծն դիաճին, որ երբեմն կը ծնէր ուշապներ էլ, ուշապ, որ վայրկեան սարերու չափ կրնար մեծնալ, զոր սակայն հրեշտակներ՝ հրեղէն շղթաներով կապկպած կը քաշէին, կը քշէին դէպ անդունդն, որ չելնէր ու կուլ տար գաշխարհ արարած...:

Շողիկ առասպելը կը յաւելու նաեւ թէ երբեմն տեսնուեր են Պլեճնայ ուշապներ, որ օդին մէջ գալար գալար կը տարուէին էն հրեշտակներէն եւ թէ կը լսուէր նոյնիսկ շղթաներու չխըրտոցը⁶¹:

Այսպիսով, Գեղամն ամէնայն պատասխանատուութեամբ նուիրուեց հեքիաթի մշակման եւ արարման աշխատանքներին՝ ցուցաբերելով նախանիւթի գործածութեան ինքնատիպ մօտեցումներ եւ երբեք անջրպետ ու խզում չառաջացնելով բանահիւսական հեքիաթների եւ դրանց գրաւոր վերապատումների միջեւ:

FOLK ELEMENTS IN THE FAIRY TALES OF MSHO GEGHAM

(Summary)

LUSINE HAYRIYAN (hayriyan.1976@mail.ru)

Not all the fairy tales of Msho Gegham, the western Armenian author, have the characteristic features of fairy tales. Notwithstanding the fact that his tales are not necessarily based on real events, the mixture of the real and fiction featured in these tales conveys such feelings to the reader.

Reading his fairy tales one may encounter folk myths, legends, curses, prayers and traditional rituals in a real setting. Thus the expressions of the late 19th century traditional and folk mindset are intertwined with the human concerns of everyday life of the same period. This combination of the legendary and the real generates the characteristic features of Gegham's fairy tales.

⁶¹ Մէջբերումը՝ Պապիկեան, էջ 108-9: